

Віктор Мельник,

кандидат політичних наук, візантиніст,

лауреат премії Ars Translationis імені Миколи Лукаша

ПРОСТОРИ «ЛАГІДНОГО АЛЕКСАНДРІЙЦЯ» (ЕЛЛІНІСТ ЮРІЙ МИКИТЕНКО ПРО КАВАФІСА)

Історіософічна рефлексія візантиніста

Нашу коротку візантиністичну рефлексію інспірувала стаття доктора філософії, еллініста й перекладаознавця Юрія Микитенка, опублікована в цьогорічному № 1–6 журналу «Всесвіт»¹. Наповнений об'ємною інтелектуальною поживою, журнальний том проводить читача різноматичними художніми й документальними сюжетами, викликаючи вкрай диференційовані емоції. Всі думки на полях прочитаного вдало синтезуються влучною формулою «парадоксальності», запропонованою в означеній статті: «багатогранність», «несподіваність», «непередбачуваність» (с. 357)². Нею Микитенко вправно визначив поняттєву тріаду категорії «парадокс». Хоча формула й далека від нормативних критеріїв формаль-

ної логіки, але вона настільки ж необхідна для розуміння змісту творчості К. Кавафіса, як і «прозаїзми» (с. 354) його нетривіальної поетики.

У поточному номері, вище, вміщено нашу публікацію³, епіграфом до якої слугують слова шотландського філософа Томаса Карлайла (1795–1881): «На мою думку, єдина поезія — це історія, якби ми тільки могли розповісти її як слід». Свою ідею Карлайл ви-

словив у приватному листі від 12 серпня 1834 р. Поет Константінос Кавафіс (роки життя: 1863–1933), що частину свого життя витратив на опанування британської літератури, без сумнівів, знав про Карлайла та його філософське кредо. Зрештою, самому Кавафісу залежало на історії. Юрій Микитенко вдало підкреслив панораму змістовної об'єктивності поета: «греко-римська античність», «еллінізм», «Візантія» (с. 349). Обираючи сюжет, Кавафіс виступав насамперед істориком, опісля — майстром римування чи вдалого підбору лексики. Майстерний

¹ Микитенко Юрій. Кавафіс: недоведена теорема лагідного александрійця // Всесвіт. 2022. № 1–2, 3–4, 5–6. С. 349–360.

² Нехай дарують нам поважні професори логіки, але тепер, опісля прочитання вказаної статті, надалі дозволимо собі послуговуватися терміном «формула парадоксальності Ю. Микитенка».

³ Див. матеріал «Окситанська ідентичність і творчість єпископа Фолькета Марсельського».

інкрустатор поетики прозою мислив широкими конструктивними образами, де кожна маленька деталь виявлялася важливою для усвідомлення цілісності. Віршування Кавафіса — це справді про *самість*, *парадоксальність*, але не менше і про *цілісність*. На аспект цілісності й нерозривності історичного сюжетування александрійця рідко покликаються модерні літературознавці. Однак, послуговуючись оригінальними виданнями та кількома версіями якісних українських перекладів¹, належний висновок робить саме Ю. Микитенко: Кавафіса потрібно читати суцільно, наче єдиний великий захопливий роман.

До честі автора статті, його настановчий екскурс у «кавафіану» починається з міжрядкової дилеми: куди віднести «довге ХІХ століття» — до «старого» чи до «нового» часу? Чи можна постулювати «модернізм» виключно добою «двигунів внутрішнього згорання й тотальної енергетики»? Чи справді модернізація стала трансформацією «інтелектуального краєвиду Європи» — від буржуазно-філософського раціоналізму ХVІІІ ст. до мороку шопенгауєрівсько-шпенглерівського «іраціоналізму» ХІХ–ХХ ст.?

Автор не дарма покликається на неоднозначний «Присмерк Європи» Освальда Шпенглера (роки життя: 1880–1936). Останній пробував сконструювати *модель переходу культури в цивілізацію*. Зрештою, п. Микитенко бачить важливий нюанс — кристалізацію насамперед *римської цивілізації з грецької культури* (с. 349). На цьому ґрунті стояв сам К. Кавафіс — пост-репрезентант «Афінської школи новогрецької літератури» (с. 350). Та й не Кавафісом єдиним: усі романтичні епігони «*осучасненої Еллади*» (в т. ч. П. Суцос, Д. Папаррігопулос, Р. Рангавіс) за свого життя постулювали «перехід Давньої Греції у Давній Рим». Не оминувли класичної тези сучасні впливові історики — Д. Статакопулос, А. Ханіотіс.

При цьому візантологічна ретроспектива (та сама, котру Ю. Микитенко справедливо

бачить окремим «розділом» творчості Кавафіса), дає змогу подивитися на засадничу тезу «літературних афінян» під новим кутом зору.

Основа історіографічного класицизму — наявність чітко визначеного культурного плацдарму для цивілізації. Це подібно до реальності: без спадку еллінів середземноморський *Pax Romana* не мав жодних шансів. Однак чи мали би римляни шанси на *аналогічну імперськість* поза спадком карфагенян-фінікійців, без альпійських галлів, піренейських іберів, єгиптян, арамейців та асирійців? За уважного вивчення питання з'єднання грецьких і римських колоній виявляється недостатнім для формування самостійної римської цивілізації. Досвід еволюції римського соціуму сам приводить нас до «багатогранного», «несподіваного», «непередбачуваного» (все за «формулою парадоксальності» Ю. Микитенка) висновку: вилучивши етрусків, іллірійців чи сирійців із переліку публічних діячів і стоїчних інтелектуалів Римської імперії, втратимо глибинні сенс та значення «римськості».

Еллінізм — важливий, але, зрештою, всього лише *один* із камінців будівлі римського стилю приватного життя чи публічної активності. Це добре покаже історія Східної частини Римської імперії («Візантії»). Оплотом її, як середньовічного носія римської назви, римських законів, римської ідентичності, вважалися грецькі етнічні території Егеїди та Близького Сходу. Поза географією Еллади дарма зрозуміти Візантію. На противагу очевидності прикладної картографії, «еллінське» ототожнювалося візантійськими законами з «локальністю», ледь не «малограмотністю». Всупереч «еллінству» «римськість» (грецькою — «ромейство») сприймалася візантійськими інтелектуалами наче потяг до ойкуменічності, універсальності, всесвітнього панування. Римська імперія візантійців, спадкуючи досвід класичної Римської імперії, простягалася поза будь-які географічні чи етнічні кордони. Вона — істинна колиска вірменської, грузинської, сирійської, палестинської, слов'янської ідентичностей.

¹ Див. добірку перекладів Юрія Буряка «В очікуванні варварів» на с. 24–33 (Весвіт. 2022. № 1–6).

Дуже довго ще серед слов'янських книжників стереотип «грецизму» ототожнювався з негативними культурними впливами, тоді як стереотип «римства» відображав ідеальний інтелектуально-просторовий формат розвитку. Пізніші історики та навколоісторичні тлумачі перекутили слов'янські книжні фігури мовлення, буквально ототожнивши літописну «Грецію» з Візантією, а літописний «Рим» із Давнім Римом. Візантійська філософсько-історіографічна традиція парадоксальним чином вважала себе *питомо римською* — римською в найповнішому значенні слова. Бути «елліном» за Ранняго Середньовіччя означало бути «поганином, язичником», тоді як бути «ромеем, римлянином» — почесна ноша християнина. Чи часто сучасні дослідники звертають увагу на таке розмежування? Чи не вдаються до спрощень?

Окрім канонічного Дмитра Оболенського (роки життя: 1918–2001), одним з небагатьох, хто відчув мозаїчну єдність Риму-Візантії, виявився турецький мислитель Ільбер Ортайли (основна праця — «Османи на трьох континентах»). Пишучи про появу Оттоманського бейлику, рокзвіт династії Османів, тюркське панування в Константинополі, Афінах чи рідній Кавафісу Александрії, І. Ортайли справедливо підкреслює «синтетичність візантійської цивілізації». Так, він пробує звеличити минувшину Туреччини, але й, чи його прагнення дійсно марні, враховуючи непересічний спадок екуменічний (всесвітній) цивілізаційний спадок Константинополя?

Врешті-решт, Ю. Микитенко помітив важливу закономірність: Шпенглер 1918 року вважав Європу продуктом «переходу» грецького локусу в римський універсум (*культури в цивілізації*). Філософ Шпенглер дійсно успадкував ірраціоналістські акценти мудрого Шопенгауера (роки життя: 1788–1860), але й до Шпенглера «Афінська школа» та всі літературні напрями англійського, французького чи німецького романтизму десятиліттями готували ті акценти. Ірраціоналізм виник у романтичному контексті, відображав міфологічні ідеали. Пізніше ірраціоналісти самі

трансформувалися в романтиків глобальної доби (наприкінці ХХ ст.). «Нові хоробрі часи» О. Гакслі (с. 350) не взяли з хоробрості модерної молоді, вони всього лише продовжили традиційний вектор євроцентричного інтелектуального становлення романтиків, маючи тепер за тло «модерний час двигунів внутрішнього згорання».

Чому каїрсько-асуанська детективістика Агати Крісті (роки життя: 1890–1976) не романтична? Через відмінний від Вальтера Скотта (роки життя: 1771–1832) стиль розгортання прози? Дивитися потрібно не тільки на слова, а й на умови та обставини їхнього застосування. Плодовита Крісті вміла створювати атмосферу. У свою чергу, контрастна чи контекстуальна «атмосфера» є головною умовою вдалого твору для німецького теоретика естетики, романтика від філософії Шеллінга.

Щиро радіємо з того, як Ю. Микитенко *ловить* влучні підходи до літературної межі ХІХ–ХХ ст.: «відбувалося щось подібно до епохи Ренесансу, коли митці тактильно близько відчували близький бриз античності» (с. 350). З цією тезою волимо піти далі, ствердивши: романтики *передали* запит на минувшину ірраціоналістам ХХ ст.! Тут є один важливий імпліцитний момент: митці та письменники того ж таки двадцятого століття втратили багато елементів, добре відчутих просвітниками століття вісімнадцятого. Зокрема, ірраціоналісти й модні репрезентанти всіх інших надлишкових «-ізмів» (див. с. 351) зосередилися навколо спрощень. Шопенгауер і Шпенглер взяли з формальної логіки Іммануїла Канта (роки життя: 1724–1804) пріоритет «*трансформації*» над фізичним явищем «*трансляції*». Неглибока спершу філософська дискусія всередині німецького ідеалізму переросла в концептуальну засаду новочасних філософських шкіл — лінгвоаналітичної, постмодерністської, неокантіанської, неогегеліанської, діалектико-матеріалістичної.

Літератори-романтики, захоплені німецькою класичною філософією та самим нарративом «класицизму», несучи просвітницькі

ідеали політично антагоністичним народним масам ХХ століття, по дорозі розгубили істинне значення «переходу» однієї епохи в іншу. Латинське поняття «*translatio*» здавна означало «передачу», тоді як «*форма*» завідомо передбачає «межі».

Певний досвід викладання університетських курсів із формальної логіки давно примусив заглибитися в «дрібноту слів». «Трансформація» містить конотацію «*зміни меж і вигляду*», тоді як «трансляція» постулює «*відтворення*», у т. ч. попередніх «меж і вигляду». Східноримська (візантійська) філософія, історіографія, юридична наука покладалася на «*translatio imperii*» — концепцію передачі єдиної ідентичності з Давнього Риму на узбережжя Босфору. Показова офіційна назва столичного Константинополя в нормативно-правових актах — «Новий Рим». Отож коли вітчизняні патріоти вкотре доводять до читачів справедливе зауваження про хибність міфосторичної концепції «Москва — Третій Рим»¹, часом вони абстрагуються від ключового: Москва не могла стати «Третім Римом», оскільки сам Константинополь ніколи не позиціонував себе «Римом Другим». У свідомості візантійців не існувало послідовності «Першого» та «Другого». *Константинополь просто вважався Новим Римом.*

Здавалося б, усе це — гра слів, але ж століттями вона залишалася реальністю офіційної титулатури, статусу, зворотів книжників...

Юрій Микитенко, стверджуючи романтичні начала «Афінської школи», звертає нашу увагу також на Іонічну школу новогрецької літератури (с. 350), що послуговувалася «живою мовою» («димотикою») та займалася «*відродженням нової нації*». Хоча літератори-іонійці полемізували з афінянами, але *фон* їхнього патріотичного почуття робив «живих» письменників такими самими прихильниками опертя на «досвід минулого». Своїм екскурсом п. Микитенко знову демонструє вкрай солідний багаж ерудованих

інтерпретацій. Заслугує на увагу визначення «*відродження нової нації*».

Микитенко усвідомлює: новогрецька мова, новогрецька література, вся новогрецька культура — *не лише* витвір «поступального розвитку», про що нам говорить будь-який середньостатистичний підручник всесвітньої історії. Передусім йдеться про докорінно нову, *сконструйовану націю греків*. Втрата Константинополя (Нового Риму) примусила новогрецьких інтелектуалів дистанціюватися від «ромейства» Візантії, шукаючи коріння в занадто віддалених часах — античності. Їхній запал ніяк не сприяв політичному зростанню та ролі Греції в сучасному світі... Відповідно, вивчення процесів «конструювання нації нових греків» може спричинитися виключно до поновлення важливої *формально-логічної* теоретичної дискусії — «трансформація» vs «трансляція».

Що ж таке «*конструювання нової нації*»? Це, для прикладу, втрата Константинополя та культурно-цивілізаційного кореневища ромейського принципу *translatio imperii*, але водночас віднайдення найбільшого *поета-індивідуаліста* — Константіноса Кавафіса. Так, індивідуаліста, бо своєю усамітненістю він наче передвіщав *образ самотнього майбуття* незалежної балканської Греції. Його ж персона дечим прислужилася і до дискурсу «трансляції», оскільки поет мав константинопольське походження. Крім того, Кавафісове життя в провінційній Александрії (часів домінування Великої Британії в Єгипті — як відкритого, так і прихованого) відгукнулося безсмертними епіграмами греко-єгипетській античній співдружності.

Оспівувач індивідуальної новогрецькості Кавафіс тонко відчував «єдність протилежностей» у межах Давнього Середземномор'я. Його герої мають латинське, єгипетське, македонське, вірменське походження (останнє дотичне поезій візантійського «розділу» творчості).

Підкресливши змістовний пієтет Кавафіса перед символізмом (с. 352), п. Микитенко відзначає: у класифікованих поетичних «розділах» («грецька та греко-римська античність», «еллінізм», «Візантія», с. 352) Кавафіс найбільше милувався «перехідними

¹ Скринченко Володимир. Крах переяславського проєкту // Всесвіт. 2022. № 1-2, 3-4, 5-6. С. 346.

епохами». Поет набагато менше цікавився «золотим віком Афінської політї», воліючи захоплюватися римськими імператорами чи візантійськими династами (достатньо навести приклади Юліана Апостата або сімейств Комніних, Кантакузених).

Хоча Юрій Микитенко визнає присутність «манірності й маньєризму» в «поетових коротких творах» (с. 353), але зауважує нижче: «наполягаю при вивченні Кавафіса наперед пропустити серце, інтуїцію, а інтелект нехай чемно зайде за ними». Думка звучить просто і неперевершено, за що велика дяка автору статті! Саме «серце та інтуїцію» слід пропускати наперед, а це означає, що романтизм (якщо хочеться, нехай буде «неоромантизм» чи «модерний романтизм») однозначно заповзвся в неквапливому віршуванні «лагідного александрійця». Автор розуміє: *логічні апорїї* (с. 353.) неможливо прийняти розумом, тільки інтуїтивним світвідчуттям.

Так само інтуїтивно треба дивитися на життєпис Кавафіса. Хто передав Кавафіса нам, культурним носіям «слов'яничини»? (Це зігриваюче визначення, що постулювали ще Костомаров і Драгоманов, Микитенко використовує на с. 359). Першими «ретранслювали» Кавафіса англїїці...

Додатково британські «модерністи» ще й «трансформували» александрійця. На с. 355–356 Юрій Микитенко демонструє результат такої однобокої «трансформації», де принципи біографування творчості «новогрецького генія» кристалізувалися неофрейдистським аналізом особливостей приватного життя. (Під британськими «модерністами» маємо на увазі не представників славного покоління філософії, поезії, прози, а передусім «любителів від психології», що здатні нав'язувати «блюзнірську й знущальну» документалістську політику ледь не всім митцям.) Зрештою, Микитенко вказує на недоречність детермінації творчості Кавафіса виключно обставинами приватного життя чи психологічного конфронтування, за що заслуговує особливої пошани від вдумливих читачів.

У своїх заувагах автор посилається на «нелюбого нині в Україні нобелїанта

Й. Бродського» (с. 356). Останній відзначав: передусім «виняткова чуттєво-історична пам'ять створює своєрідність Кавафіса». Сам Ю. Микитенко, зі своїм неперевершеним відчуттям інтуїції, пішов далі, зустрівши в поетичних зразках «те, що рідко помічають у Кавафіса — його християнську біблійну барву» (с. 357). Новий контекст детермінацій творчості славетного «новогрека» Микитенко пояснює прикладами з вірша «Слово і мовчанка» 1892 р., де Кавафіс говорить про логос («А Слово — істина, життя й безсмертя»). Той самий контекст, але, як нам видається, вже цілком відкрито, александрїєць продемонстрував образом Юліана Відступника (роки імператорства: 361–363) з поезії «Довкола Антіохїї» 1933 р.

Схемою оцінки Кавафіса Ю. Микитенком виявляється побудова «генеральної лінії»: *не можна лімітувати, треба діалектувати*. Кавафіса не варто «лімітувати» ані приватним життям, ані вузькими детерміністичними оцінками «провінційності», «романтизму», «модернізму». Верифікуючи філософське становлення постаті поета, діалектичні мотиви оглядач викриває межами стосунків з рідним містом (Александрією). Ми би лише хотіли додати: Кавафіса так само не можна «лімітувати» Александрією. Рано чи пізно його творчість повинна «вписатися» в урбаністичний топос Константинополя (Нового Риму, а не «модерністського» Стамбула, заснованого Ататурком 1930 р.).

Пильному оку Ю. Микитенка належить ще й характеристика «кожного непересічного митця» як «великого вигадника і містифікатора» (с. 352). Оскільки сам дослідник закономірно титулує власного героя «*поетом-істориком*», то ми цілком вільні «*транслювати*» дефініцію Ю. Микитенка: *кожен непересічний історик є великим вигадником і містифікатором!* Слава Богу, в нас є змога послатися на тезу Томаса Карлайла («єдина поезія — це історія»). Тож подякуймо шеф-редактору «Всесвіту» за унікальні тези, що пробуджують інтелектуальні надії в наші дні — дні, коли ми всі стоїмо перед обличчям смертельної небезпеки, сповнені труднощів та пафосу вже суто українського націєтворення. ■